

ВОЙНИТЕ КАТО ГРАНИЦИ В НОВАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

Петко Ст. Петков

THE WARS AS BORDER LANDMARKS OF THE MODERN BULGARIAN HISTORY

Petko St. Petkov

Abstract

The paper discusses wide accepted periodization of the modern Bulgarian history in which the wars are being used as border landmarks for beginning and end of different periods. Out of the six accepted boundary landmarks in the present periodization of our modern history from the beginning of the 18th until the middle of the 20th century, six are related to wars: the Russian-Turkish war of 1828–1829, the Crimean War of 1853–1856, the War of Liberation of 1877–1878, the wars of national unification of 1912–1918/19 and the Second World war which coincides with so called “September 9, 44, Socialist revolution”.

The author brings forward arguments in confirmation but also reasons against some of the already accepted periodization border landmarks connected to the enumerated wars. If the chronological border landmarks are defined according to different essential criteria as for example economic development, political changes, culture change then the periodization should vary accordingly.

Key words: *War, Periodization, Balkans, Modern History.*

През последните три десетилетия на XX век беше възприета периодизация на новата българска история, която най-общо следва схемата: начало на прехода към Новото време – началото на XVIII век или първите години след Карловацкия мирен договор и края на войната между Свещената лига и Османската империя¹ (макар че и до днес някои, и то не само литературни историци, продължават да

периодизират по мариндриновски от появата на „История славяно-болгарская” на Паисий Хилендарски, т.е. от средата на XVIII в.²); междинни жалони, разграничаващи първия, втория и третия етап на прехода (който почти всички романтично обозначават като Българско възрождане³) – Руско-турската война 1828–1829 г. и Кримската война 1853–1856 г.; начало на следосвобожденската нова история – 1878 г. за българските земи, получили самостоятелност по договорите от 1878 г., с които приключва поредната руско-турска война 1877–1878 г.; важна междинна, но не крайна хронологическа граница на новата история – краят на войните за национално обединение (1912–1919 г.)⁴; последен период от новата история на България – 1919–1944 г.⁵ Естествено, не всички историци и не без уговорки и отклонения се придържат към тази периодизация. Но на нея са подчинени основните и частните изследвания, научно-популярната и учебникарската историческа литература и до, и след “Голямата промяна” на 10 ноември 1989 г. Малкото изключения освен че потвърждават правилото, визират като различна горна граница на новата и начало на най-новата българска история годината, в която започва Втората световна война, макар за България и за българското общество 1939 г. да няма толкова важно периодизационно значение⁶. Като съзнавам, че всяка периодизация е условна и това е принципно дискуссионен въпрос, считам обаче, че обсъждането му е важно и в никакъв случай не е „дреболия”⁷.

Факт е, че повечето хронологически разграничители в така наложената периодизация на българската история през последните почти 300 години са свързани с войни, а не с промени, резултат от бавни и еволюционни по характера си (и трайни по резултатите си) преобразования. И шестте гранични жалона в сегашната периодизация на новата ни история от началото на XVIII до средата на XX век са свързани с войни: войната между Свещената лига и Османската империя (1683–1699 г.), Руско-турската война (1828–1829 г.), Кримската война (1853–1856 г.), Освободителната руско-турска война (1877–1878 г.), войните за национално обединение на българите (1912–1919 г.), Втората световна война (1941–1944 г.). Тази особеност на общата периодизация на новата българска история е отбелязана в някои публикации и дори е направен опит критично да се обясни⁸,

но въпреки това и в началото на ХХI век цитираната периодизационна схема продължава да се прилага и в научната, и в учебникарската, и в популярната литература⁹.

Три периодизационни начала в новата и най-новата история на България по сега наложената периодизационна схема са свързани с чужди военни окупации: началото на новата държавна българска история е свързано с руско-турската война 1877–1878 г. и последващата я руска окупация на българските земи, неточно и неясно обозначавана като “временно руско управление”¹⁰; началото на един от вътрешните етапи в новата българска история е свързано с края на участието на България в Първата световна война, фактически настъпил със Солунското примирие от септември 1918 г., предвиждащо чужда военна окупация на част от страната; началото на най-новата история на България – есента на 1944 г. – също е свързано с външна военна окупация, все едно как е представена и как се посреща в обществото. В този смисъл изглежда закономерно, макар да е необосновано (и в конкретноисторически, и в сравнителен план), че в последния осми том от многотомната академична История на България изложението приключва със Солунското примирие – септември 1918 г. и нито дума не се споменава за окончателния документ, регламентиращ края на войната – Ньойския договор от 27.11.1919 г.¹¹ Ако се приложи аналогичен критерий, краят на Възраждането трябва да се свързва с „Основите на мира” и примирието, подписано в Одрин на 19/31.01.1878 г., а не със Санстефанския (предварителен) или с Берлинския (окончателен) мирен договор. Впрочем именно по силата на одринските „Основи на мира” за първи път Османската империя приема предстоящото създаване на Княжество България в граници, не по-малки от начертаните на Цариградската конференция на великите сили от 1876 г.¹²

Всъщност войните са аргументируема и отчетлива граница в българското историческо развитие в няколко случая. След Кримската война (1853–1856 г.) и след войните за национално обединение (1912–1919 г.) промените са категорични и най-вече засягат цялостно историческия процес. С по-голяма условност, но пак в тази група поставям руско-турската война от 1828–1829 г., не защото от нея произтичат всички последващи промени, а защото наистина от нача-

лото на 30-те години на 19. век започват съществено различни процеси от предходните десетилетия (т.е. тя точно обозначава/съвпада с края на един и началото на друг етап в историческото ни развитие).

Войните не са категорична и общовалидна граница в историческото развитие на българите в други няколко случая: при войната на Свещената коалиция срещу Османската империя (1683–1699 г.), руско-турската война (1877–1878 г.) и участието на България във Втората световна война (1941–1944 г.), защото след тези войни настъпват най-вече политически, геополитически и свързани с тях икономически промени, но те не са в същата решителна степен разграничители на два съществено различни периода, както войните от първата група. Така напр. основните тенденции в развитието на българската култура, проявили се през XIX век до войната от 1877–1878 г., продължават да се следват поне до края на столетието, а насоките на културното развитие не се променят радикално само заради създаването на Българското княжество през 1878–1879 г.¹³

Отделен въпрос е, че в едни случаи при периодизацията на отечествената ни история се има предвид българската активност, а в други – важни решения на т.нар. велики сили, имащи сериозно отразение върху българското историческо развитие.

Преди повече от десет години аргументирах разбирането си, че тъй както началото на Българския преход към новото време (т.нар. Възраждане) започва с преобладаващо български усилия към все-странни обществени промени, така и следващият период в отечествената ни история трябва да начева съобразно с българската активност, а не с чуждата спрямо българите. Критичният преглед на съвременната историческа литература по въпроса за горната граница на Българското възраждане показва, че повечето автори посочват като такава годината 1878, защото тогава според тях се възстановява българската държава. Някои приемат като разграничаващо събитие Санстефанския договор, други – Берлинския. Но тук възниква важният и принципен въпрос: как и кога се възстановява/основава държава? Когато външни сили постановят създаването и признаят новата държава или когато тя сама се конституира и започне да се самоуправлява (аналогичен е въпросът за основаването на българската

държава през VII в.). Въпросът е има ли българска държава през 1878 г.? И този проблем е колкото теоретико-методологически, толкова и конкретно-исторически. Според мен Временното руско окупационно управление (ВРОУ) от 1877 до 1879 г. не е форма на новата или възстановената българска държава, тя започва с Учредителното събрание (февруари-април 1879 г.), приело основния закон на държавата, и с избора и встъпването в длъжност на първия княз на България Александър I след полагането на клетва пред Първото Велико народно събрание на 26 юни 1879 г.¹⁴ Неслучайно в заседанието на Учредителното събрание от 26 март 1879 г. д-р К. Стоилов заявява: “Този трактат (Берлинският – бел. моя П.П.) казва, че Българското княжество влиза в упражнението на своята автономия след избирането на княза; то ще да каже, че догде да си изберем княз, ние се считаме още като една турска провинция, окупирана от една победоносна войска. Искаме ли да захванем нашата автономия, то ние трябва да прибързаме да си изберем княз, до толкози повече като по този същия трактат на 3 май нашите освободители трябва да оставят отечеството ни”¹⁵.

Годината 1879 – в същия, предимно политически и държаво-устройствен смисъл е етапна историческа граница и за Източна Румелия: приет е Органически устав, назначен е първият генерал-губернатор, избрано е Областно събрание, доказан е българският характер на автономната област и управлението ѝ е поето предимно от българи¹⁶.

1879 година е повратна и за Северна Добруджа, предадена от Русия на Румъния по Санстефанския договор, и то не заради участието на Румъния във войната, а като компенсация за отнетата в полза на Русия бивша румънска територия Южна Бесарабия¹⁷. До 1879 г. се запазва българското църковно управление в областта, но на 12.10.1879 г. Доростоло-Червенският екзархийски митрополит Григорий е принуден да отправи последното си пастирско послание до “свещениците и населението на Тулча и цяла Добруджа”, след което е установена румънска духовна власт в Северна Добруджа¹⁸. За българските области Нишко и Пиротско, признати за неразделна част от Българската екзархия със султанския ферман от 27.02.1870 г., 1879 година също е повратна, а в Македония именно през пролетта на

1879 г. приключва с неуспех опитът за освобождение и присъединяване към свободните български земи – Кресненско-Разложкото въстание¹⁹.

Първата част от Новата история на България (т.нар. Възраждане) приключва преждевременно и окончателно след 1878–1879 г. в земите, населени с българи, които попадат в границите на Румъния и Сърбия. Там българщината (ако на Възраждането се гледа като на националноутвърждаващ процес) през следващите години е грубо потъпкана, тя тлее, докато не е заличена почти напълно под целенасочения многогодишен натиск на новите им власти и пред разочарованите, но пасивни погледи на управляващите в Княжество България. В този смисъл е недостатъчно аргументирано твърдението на някои автори, че възрожденските процеси продължават да се развиват и след 1878 г. в Северна Добруджа, Нишко и Пиротско. Логичен е въпросът: след като до 1918 г. продължават възрожденските процеси в Северна Добруджа, макар и под румънска власт, защо те не продължават и след 1918 г.? Точно в тази година ли (и то при положение, че по време на Първата световна война Добруджа е освободена от българската армия), веднага с повторното навлизане на румънски войски и администрация възрожденските процеси там изведнъж замират, изчезват?

Възражението ми срещу поставянето на горната граница на Възраждането в 1878 г. (независимо дали се има предвид Санстефанския, или Берлинския договор) е обосновано с научната непригодност на критерия, който се прилага. Вместо периодизацията на отечествената ни история да изхожда от промените в българското общество и от активността на самите българи, в този конкретен случай очевидно се имат предвид макар и важни за българите решения на чужди държави и сили. Съгласно избрания от мен критерий – българската активност, а не чуждата спрямо българите – след провалянето на Цариградската конференция 1876 г. (провокирана в значителна степен от българското въстание през пролетта на 1876 г.) до Учредителното събрание (1879 г.) българската политическа активност не само че не е водеща и определяща за хода на историческото развитие, но в значителна степен е подчинена на редица външни фактори. Голямата самостоятелна намеса на българите е веднъж през

1876 г. (и то не само чрез въстанието, но и с политическата активност след него²⁰) и втори път – през учредителната за новата българска държава 1879 г.

В противен случай, т. е. ако продължаваме да твърдим, че краят на Възраждането е договорът, подписан от Великите сили в Берлин през юли 1878 г., или предварителният руско-турски мир от 19.02/3.03.1878 г., ще трябва да приемем, че краят на един дълъг период от българската история, започнал в началото на XVIII в. като всестранно обновление от самите българи, е отбелязан от вездесъщите велики сили с едно политическо по характера си решение по българския въпрос. Ако продължим да поставяме Временното руско окупационно управление (ВРОУ – 1877–1879 г.) в началото на следващия период от българската история, то това ще означава, че приемаме за истинно твърдението, че външни сили (все едно с какви мотиви и цели) са възстановили българската държава след почти пет века прекъсване. Двете твърдения (първо – че краят на Българското възраждане е един от двата международни договора от 1878 г., в които българската страна не е представена, и второ – че началото на следващия голям исторически период в българската история започва с ВРОУ), възприети от българската историография, водят до неудобното, но аргументирано заключение, че както финалът на Българското възраждане, така и началото на следващия период са поставили не българите, а Великите сили; учреденото от тях Княжество България, т.е. възстановената българска държава е функция и резултат повече от развитието на международните отношения по Източния въпрос, отколкото от държавосъзидателната воля на самите българи. Този извод обективно следва от сега възприетата периодизация, но подобно внушение не би било възможно, ако критерият за определянето на горната граница на възрожденската епоха беше свързан с българската държавоучредителна активност. При това самите Велики сили, вземайки политическото решение за създаване на самостоятелна българска държава, все пак са предоставили значителни права на българския народ за нейното конституиране, гарантирайки категорично възможността му да изработи самостоятелно основния

закон на княжеството (чл. 4 от Берлинския договор) и да си избере княз, т.е. държавен глава (чл. 3), както и става в хода на Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г.

В първите години на новото столетие, на конференция в Софийския университет през 2004 г., се опитвах да аргументирам тезата, че новата история на България не продължава до 1944 г., когато започвала най-новата, а завършва с войните за национално обединение и резултатите от тях, т.е. най-новата българска история започва от 1919 г. насетне²¹. Горната граница на новата българска история трябва да се свърже с края на войните за национално обединение 1918/1919 г., а като основни аргументи в подкрепа на тази теза могат да се посочат: крахът на усилията за постигане на национално обединение и за осъществяване на възрожденския обществен идеал след края на трите войни с тази цел 1912–1919 г.²²; продължителната икономическа и политическа следвоенна криза, която променя съществено както политическата система, така и трайни нагласи и настроения в българското общество; появата на нови политически сили с крайно радикални леви и десни идеологии след 1919 г.; смяната на държавния глава с изключително различна персона (при това за първи път не според действащата конституция от 1879 г.); новите идеи и експерименти както в икономиката – например в управлението на стопанството (все по-активната намеса на държавата), така и в развитието на политическите идеи (появата на авторитарни и тоталитарни идеи и организации) и др.

Съществуват аргументи, позволяващи да се оспорва научната обосновааност на сега възприетата (впрочем също наложена) горна граница на новата българска история – 1944 г. Ако се приложи не партийно-политически мотивиран, а научен критерий, и най-вече, ако се освободим от идеологически и други предубеждения, ще видим, че през 1944 г. не се случват исторически факти и не започват исторически процеси, които да дават сериозни основания именно тази година да бъде обявена за начало на нова епоха в българската история. Много от “новите” исторически явления след 1944 г. се появяват още в периода между двете световни войни – държавната намеса в икономиката, кооперирането в селското стопанство, масовата идеологизация и създаването на казионни организации и много

други²³. Безспорен факт е, че 1944 година е вътрешна периодизационна граница в българската история, но началото на най-новата история на България трябва да се отнесе доста по-рано от датата на поредната външна окупация на България от чужди войски и последвалата я вътрешнополитическа промяна. Ако критериите за периодизиране са по-сериозни и визират например смяната на политическата система, то именно след 1918–1919 г. и особено след 1934 г. политическата система започва качествено да се различава от довоенната и дори от тази по време на войните 1912–1919 г. Същият извод се налага при прилагането на един наглед частен критерий – смяната на поколенията политици и управници – новото поколение идва именно след края на Първата световна война и в личността на монарха, и в повечето партии и нови политически формирания.

Има и още нещо, което винаги ме е карало да мисля, че след 1919 г. България и българското общество вече не са същите, че започва съществена и дълбока промяна. Това е огромният духовен срив, последвал крушението на националните идеали и пропиляването на колосалните усилия на народа и войската за постигането им с цената на големи и трудно прежалими жертви. Ако погледнем от тази конкретна гледна точка – какви перспективи за бъдещо развитие формулира самото българско общество (а не другите за него), – ще видим, че през 1919 г. покрусата и неверието в скорошно подобрене са много по-големи и всеобхватни, отколкото през 1944 г. Докато промяната през 1944 г. се приема от непреобладаваща част на българското общество с надеждата, че икономическият живот и политическата система се променят за добро, то последствията от крушението във войните през 1918–1919 и през следващите години се възприемат от значителна част на българското общество като начало на нов, съществено различен и очаквано тежък период.

Следователно при цялото разнообразие на историческия процес установяването на общоприета и научно издържана периодизация ще продължи да бъде труднопостижимо. Затова би било по-добре да се периодизира по отделни, съществени критерии: икономическо развитие, социални преобразования, политически промени, културна еволюция и др. (такива предложения вече са направени по отношение на периодизацията на османската история²⁴). При такъв подход ще

се прилагат няколко, вероятно различни периодизации, а общата ще съществува като необходим и безспорно условен ориентир, необходим за цялостното възприемане и предаване на историческия разказ.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Паскалева, В.** Предпоставки и наченки на Ранното българско възраждане. – Исторически преглед, 1978, кн. 2, с. 83–98; **Н. Генчев**, Българско възраждане. III изд. С., 1988, с. 7.

² **Грънчаров, Ст.** Балканският свят. С., 2001, с. 533–540.

³ За приложимостта на понятието „Българско възраждане” и други терминологични и принципни уточнения в: **П. Ст. Петков**, За горната хронологическа граница и за понятието “Българско възраждане”. – История, 2001, № 2–3, с. 55–67; Фило-фобският комплекс или за главното и второстепенното в българската външнополитическа ориентация през XIX век. – Участие, 1996, № 3–4, с. 7–9; За “демократизма” на българите. – Епохи, 1999, кн. 1–2, с. 85–104; Отново по въпроса за партиите в България след Освобождението. – В: Другият в историята. Сборник материали от научна конференция 7-9 май 1992. (Под ред. на проф. П. Ангелов и проф. М. Лалков). Кюстендил, 1996, с. 82–98; За ползата от историята днес. – Наука, год. XI, 2001, кн. 6, с. 51–54. Вж. още: **П. Ст. Петков**, Историята като полифония. Изследвания по нова история на България (От Българската завера 1835 до Крайовския договор 1940 г.). В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2005, с. 7–17; 41–47; 116–130; 181–200; 259–275.

⁴ **История на България.** БАН. Т. 8. България 1903–1918. Културно развитие 1878–1918. С., 1999.

⁵ **Стателова, Е., Ст. Грънчаров**, История на нова България 1878-1944. С., 1999.

⁶ **Даскалов, Р.** Българското общество 1878–1939. Т. 1. Държава. Политика. Икономика. С., 2005; Т. 2. Население. Общество. Култура. С., 2005. Авторът не е сметнал за нужно да обясни нито долната (макар за нея вече да има дискусия в научната литература), а още по-малко горната граница на историята си. Може би, защото според него „модерната българска държава ... възниква като конструкция на европейските Велики сили, наложили своите интереси на Берлинския конгрес”. Верен на същия неназован критерий – чуждата, небългарска държавоустройваща воля – той започва изложението си с „Временно руско управление (май 1877 – април 1879)” – с. 25.

⁷ **Даскалов, Р.** Как се мисли Българското възраждане. С., 2002, с. 155, 163. Вместо да коментира принципния въпрос за горната хронологическа граница на Възраждането, поставен от мен в статията ми в сп. История (вж тук, бел. 3), Р. Даскалов го обявява за “дреболия” и ярко демонстрира нежеланието си да прочете и осмисли целия текст – той пламенно ме критикува заедно със пледирал горната граница да е свързана с “възцаряването на Батенберг”, с което показва, че не познава и не разбира идеята ми за началото на новата държавна история на България, а и пренебрегва много съществени подробности (например тази, че български княз Батенберг няма, първият княз на България е Александър I). Още по-куриозно е, че във второто издание на същото „историографско проучване”, което има претенцията да попълни пропуските на първото, авторът повтаря буквално същата бележка по адрес на моята публикация, независимо от изтъкнатите неколкократно от мен в периода след 2002 г. аргументи в полза на тезата за горната хронологическа граница на Българското възраждане. – **Р. Даскалов.** Как се мисли Българското възраждане. 10 години по-късно. С., 2013, с. 121.

⁸ **Бонева, В.** Българското в периодизацията на българската история. // *Любословие*. Т. 4. Шумен, 2003, с. 106–114. Същото и в: *Литературен форум*, бр. 28, 28 септември – 4 октомври 1999.

⁹ **Петков, П. Ст.** Въпросът за периодизацията на новата българска история в историческата литература след 1989 година. – В: **П. Ст. Петков**, Преди сто и повече години. Изследвания и очерци по нова история на България. В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2009, с. 86–98.

¹⁰ Различно мнение по този въпрос в: **Петков, П. Ст.** Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878–1912 г. (Институционални отношения). В. Търново: Фабер, 2012, с. 14–15.

¹¹ История на България. БАН. Т. 8. С., 1999, с. 325–328.

¹² **Петков, П. Ст.** Политическо и историческо значение на „Основите на мира” (Одринското примирие) от 19/31 януари 1878 г. – В: 130 години от Руско-турската война (1877–1878 г.) и Освобождението на България. В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2009, с. 133–140; Същото в: **Петков, П. Ст.** Преди сто и повече години.... В. Търново. 2009, с. 119–127.

¹³ Срв.: **Гаврилова, Р.** Векът на българското духовно възраждане. С., 1992.

¹⁴ **Петков, П. Ст.** Българският проект за конституция от 1879 година (Към историята на идеите за идеите за политическо управление през 70-те години на XIX в.). – В: Истор. преглед, 2000, № 3–4, с. 56–77.

¹⁵ **Дневници на Народното събрание**, Търново, 1879, с. 91.

¹⁶ **Стателова, Е.** Източна Румелия (1879–1885). Икономика, политика, култура. С., 1983.

¹⁷ **Извори** за историята на Добруджа 1878–1919. Т. 1. Съст.: Ж. Попов, К. Пенчиков, П. Тодоров. С., 1992, док. № 10 (Из Санстефанския прелиминарен мирен договор, чл. 19 а), с. 20–21.

¹⁸ **Петков, П. Ст.** Българската православна църква и откъсването на Северна Добруджа от диоцеза на Екзархията (1877–1879 г.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 7. В. Търново, 2000, с. 343–356.

¹⁹ **Дойнов, Д.** Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879. С., БАН, 1979.

²⁰ Неслучайно в емигрантските вестници от 1876–1877 г. се прокарва идеята за “начало на българското възраждане”, заради превръщането на българския въпрос в централен за великите сили и предстоящото начало на руско-турската война. – **Български глас**, бр. 46, 30.04.1877; г. II, бр. 9, 13.08.1877. **Петков, П. Ст.** Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”. В. Търново. 2003, с. 75–89.

²¹ **Петков, П. Ст.** Въпросът за периодизацията на новата българска история в историческата литература след 1989 година. – В: Предизвикателствата на промяната. Национална научна конференция. София, 10-11 ноември 2004 г. Съст.: доц. д-р И. Баева и доц. д-р Пл. Митев. С., 2006, с. 195–208.

²² **Петков, П. Ст.** Съдбата на българския възрожденски идеал. – В: Двадесетият век. Опит за равностетка. Сборник с доклади от българо-германска конференция, проведена на 3-4 март 2000 г., С., 2003, с. 127–138.

²³ **Цветков, Пл. Н. Поппетров,** Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – В: Истор. преглед, 1990, № 2, с. 63–78.

²⁴ Коментар на Елени Гара в H-Turk от 2 февруари 2004 г. върху статията на Линда Дарлинг (Linda T. Darling, “Another Look at Periodization in Ottoman History,” *Turkish Studies Association Journal* 26 (2002): pp. 19–28. [Eleni Gara], Ottoman periodization – <http://h-net.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=h-turk&month=0402&week=a&msg=nOpwdwBEgJD1IgYrtaG4Mw&user=&pw>.

ЛИТЕРАТУРА

Бонева, В. Българското в периодизацията на българската история. // *Любословие*. Т. 4. Шумен, 2003, с. 106–114. Същото и в: *Литературен форум*, бр. 28, 28 септември – 4 октомври 1999.

Български глас, бр. 46, 30.04.1877; г. II, бр. 9, 13.08.1877.

Гаврилова, Р. Векът на българското духовно възраждане. С., 1992.

Генчев, Н. Българско възраждане. III изд. С., 1988.

Грънчаров, Ст. Балканският свят. С., 2001.

Даскалов, Р. Българското общество 1878–1939. Т. 1. Държава. Политика. Икономика. С., 2005; Т. 2. Население. Общество. Култура. С., 2005.

Даскалов, Р. Как се мисли Българското възраждане. С., 2002.

Дневници на Народното събрание, Търново, 1879.

Дойнов, Д. Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879. С., БАН, 1979.

Извори за историята на Добруджа 1878–1919. Т. 1. Съст.: Ж. Попов, К. Пенчиков, П. Тодоров. С., 1992, док. № 10 (Из Санстефанския прелиминарен мирен договор, чл. 19 а), с. 20–21.

История на България. БАН. Т. 8. България 1903–1918. Културно развитие 1878–1918. С., 1999.

Паскалева, В. Предпоставки и наченки на Ранното българско възраждане. – В: *Исторически преглед*, 1978, № 2, с. 83–98;

Петков, П. Ст. За горната хронологическа граница и за понятието “Българско възраждане”. – *История*, 2001, № 2–3, с. 55–67;

Петков, П. Ст. Историята като полифония. Изследвания по нова история на България (От Българската завера 1835 до Крайовския договор 1940 г.). В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2005.

Петков, П. Ст. Въпросът за периодизацията на новата българска история в историческата литература след 1989 година. – В: **П. Ст. Петков.** Преди сто и повече години. Изследвания и очерци по нова история на България. В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2009, с. 86–98.

Петков, П. Ст. Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878–1912 г. (Институционални отношения). В. Търново: Фабер, 2012.

Петков, П. Ст. Политическо и историческо значение на „Основите на мира” (Одринското примирие) от 19/31 януари 1878 г. – В: 130 години от Руско-турската война (1877–1878 г.) и Освобождението на България. В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2009, с. 133–140;

Петков, П. Ст. Преди сто и повече години.... В. Търново, 2009.

Петков, П. Ст. Българският проект за конституция от 1879 година (Към историята на идеите за идеите за политическо управление през 70-те години на XIX в.). – В: Истор. преглед, 2000, № 3-4, с. 56–77.

Петков, П. Ст. Българската православна църква и откъсването на Северна Добруджа от диоцеза на Екзархията (1877–1879 г.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 7. В. Търново, 2000, с. 343–356.

Петков, П. Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2003, с. 75–89.

Петков, П. Ст. Въпросът за периодизацията на новата българска история в историческата литература след 1989 година. – В: Предизвикателствата на промяната. Национална научна конференция. София, 10-11 ноември 2004 г. Съст.: доц. д-р И. Баева и доц. д-р Пл. Митев. С., 2006, с. 195–208.

Петков, П. Ст. Съдбата на българския възрожденски идеал. – В: Двадесетият век. Опит за равностетка. Сборник с доклади от българо-германска конференция, проведена на 3-4 март 2000 г., С., 2003, с. 127–138.

Цветков, Пл., Н. Поппетров, Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – В: Истор. преглед, 1990, № 2, с. 63–78.

Стателова, Е. Източна Румелия (1879–1885). Икономика, политика, култура. С., 1983.

Стателова, Е., Ст. Грънчаров. История на нова България 1878–1944. С., 1999.

Gara, E. Linda T. Darling, “Another Look at Periodization in Ottoman History,” *Turkish Studies Association Journal* 26 (2002): pp. 19-28. Ottoman periodization – <http://h-net.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=h-turk&month=0402&week=a&msg=nOpwdwBEgJDIIgYrtaG4Mw&user=&pw>